

a felemás erkölcsiség bizonytalanságot szült az új generációban, ezért is oly gyakoriak körükben a deviáns megnyilvánulások. Rendbontónak ítéli a köztudat *A megváltó* című parabolisztikus regény főhősét is. A szuggesztív, tehetséges fiatal beaténekes tudatosan szembefordul a hagyományos és az új, eklektikus-felemás morállal egyaránt. A „megváltó” a tisztakezü, új nemzedék kiemelkedő alakja, anarchisztikus formában tagadja meg az apák-nagyapák örökségét. A megváltó alakja sajátos prizmatikon keresztül mutatkozik meg, fejezetenként más epizód szereplő kamerájával látjuk újra, meg újra visszaforgatva az eseményeket. Az átmeneti kor súlyos visszasságai, tragédiateremtő buktatói kristályosodnak ki a különböző életsorsokból. Siralmas a leltár, a regény értelmiségi, munkás-paraszt, hivatalnok hősei — a megváltó kivételével — mind elhibázták valahol az életüket, kisebb-nagyobb bűnökért vezekelnek. Paradox, hogy ennek ellenére ők ítélkeznek a főhős fölött, társadalmi normáktól eltérő, saját törvényeket teremtő — azaz deviáns elemként kezelik. Pedig egyértelmű, hogy a meggondolatlan ifjú titán mindnyájuknál különb.

Czakó Gábor legérettebb regényeiben a falu, a vidék hiteles ábrázolására vállalkozott. A *Csata minden áldott nap* a felnőtté érlelődés első fázisát kíséri figyelemmel egy falu gyermekeinek egyáltalán nem játékos háborúskodása közben. Kitűnő lélektani érzékkel ábrázolja az ötvenes évek nyomasztó légkörében élő gyermekek belső világát. A felnőtté válástól látott magatartásmoделlek nagy részület szolgálalküvé, vezérüket pedig valóságos miniführerré teszi. *Bükkös Ernő*, az epileptikus, pszichopata hajlamú, ceszarománias kisfiú egy egész falu gyermekseréglét terrorizálja, mindaddig, amíg meg nem érkezik a kis megváltó, *Balzsam Zoltán*, aki megtöri a „kis” személyi kultuszt. A gyermekháborúba gyakran bevillan az ötvenes évek magyar falujának felnőttvilága. A mű pontosan modellezi háfalom és egyén korabeli viszonyát. *Balzsam* Czakó első olyan hőse, aki következetesen vállalt megváltószerepét győztesen végigviszi, s elfogadtatja a közösséggel saját magasabbrendű morálját.

Még erősebben példázati sugallatú, s immár kiforrott alkotás *Az iskolavár* című regény. Jellegzetesen parabolisztikus a kiindulópont: zárt környezetbe idegen érkezik, új pedagógust üdvözölnek az egykori várbán, jelenlegi nevelőotthonban. Hamarosan kiderül, hogy a korhű díszletek között feudális hatalmi rendszer működik. A piramis csúcsán áll az igazgató, jóvalis vidéki zsarnok, alattvalói, beosztottai az ő elveit szolgálják. Az író a nevelőotthon életében eddig példátlan eset intenzitásába sűríti az évek óta feszülő konfliktusokat: diáklázadás tör ki. Ami még példátlanabb: győzelemre is jut, a ifjú tanár ugyanis a diákok mellé áll. Az író kitűnően ismeri az iskolák,

nevelőotthonok légkörét. Panoptikumában brutális igazgató, kedélyes, bogaras öreg pedagógusok, férjvadász tanárnők egyaránt szerepelnek. A hatalmi hierarchia száalai az iskola falán is túlbujránának. A direktorról sejtjük, hogy mint annyian mások is, ő is fölfelé bukik. Mindegy hogyan, de rendet tartott a portáján, amíg az igazi vétkes, a bajkeverő, diákokkal paktáló ifjú titán meg nem érkezett. Az iskolai—kisvárosi—megyei maffia szemében a fiatal tanár az igazi deviáns elem, aki törvényen kívülivé válik az erkölcsös ember álláspontjának védelme során.

Eddigi műveinek mintegy summázata a *Várkonyi krónika* című hagyományos nagyregény. Ironikus kép ez a magyar faluról, amely napjaink társadalmának is kiváló modellje. Ismeretlen fiatalember, Gutisgál László érkezik a képzeletbeli, abszolút magyar községbe, mint kiderült megboldogult apáinak szelleme vezérelte ide.

Várkonyban élő anyjának három megboldogult, s egyetlen élő szeretője közül elővileg bármelyik lehet az apja. Az állandóan kísértő, jelenlevő holt „apák”, s az élő úgy döntenek, hogy a maguk módján közösen irányítják a gyerek sorsát a földi-földöntúli világból. Az élő apa, a megkeseredett öreg földalatti mozgalom kiássa a csatabárdot a többszörösen korrump, csaló tanácselnök ellen, a fiú, a legifjabb generáció érdekében, s azért hogy megakadályozza a falu végleges elnéptelenedését. A „földjelentetővé” zülöltt-kicsinyesedett egykori hős nimbusza föltámad, végre jó ügy érdekében zsarolja az elnököt. A helyi hatalom fogcsikorgatva bár, de kénytelen munkát és letelepedési engedélyt adni a fiataloknak, a város periferiájáról menekülőknél, de súlyos visszavágásra készül. A párbaj halálos döntetlennel végződik, a negyedik apa is távozik az élők sorából. Immár piederasztárra emelhetik azok, akik korábban az elveszejtésére törtek, s kénytelenek öröksége szellemében tovább dolgozni. De a „gyerek” a csábító ajánlatok, a megszorodott szellematyák könyörgése ellenére sem kér az ünneplésből, elmenekül Várkonyból a lánnyal, aki őt, s nem a „hős mártír” utódját szereti.

A Várkonyi-krónika vérbő, ironikus, filozofikus nagyregény, és annak persziflázsa, paródiája, ugyanakkor ízes, falusi történet is. Czakó elnéző szeretettel — vagy gyilkos humorral megtanult ironizálni saját korábbi vesszőparipáival is. Anakronisztikussá, komikussá színeződnek például a regényben föltűnő „megváltók”. Czakó némi öngúnnyal ábrázolja a mindenbe belekotnyeleskedő, koros író, aki „belelkesedik a megtisztító falusi életért”, s kissé becsipetten lelkiismeret-vizsgálatra inti a várkonyiakat, de csak tömegverekedést idéz elő. A jó szándékú, hőzöngő, renitenskedő maszek, a „filozofálgató” falusi kocsmáros — kitűnő figura. Sajátos mitológiát teremt meg élet és halál összefonódásáról, hagyomány és

modernség összebékítéséről, s egyúttal ki is figurázza ezt a mitológiát. A tehetséges-átlagos főhős, Gutisgál Laci, a tisztakezű-nemzedék képviselője is megkapja a maga fricskáját és fölmentését.

Czakó indulatos jelentések írásán, zöldfülű megváltók megértésén át jutott el a „krónika” bölcs, derűs, ironikus világnézeti szintéziséig. Hagyományos formában megírt műveinek hatalmas élményanyaga sejteti a továbbírható témákban rejlő ígéretet, az író határtalan kifutási lehetőségeit.

Pósa Zoltán

Márkus István:

Nagykőrös

MAGYARORSZÁG FELFEDEZÉSE

Márkus István könyvét kétfelől is meg lehet közelíteni. Kínálkozik egyik szempontként és támpontként maga a sorozat, amelyben megjelent; a másiknak a szerző pályafutása. Mindkettőnek több köze, érintkezési pontja van Erdei Ferencel, s ez korántsem véletlen. Ma már egyszerűen nem lehet magyar szociográfiáról fakultatúsról beszélni Erdei Ferenc említése nélkül. Márkus István nem csupán mesterének vallja, de ennek a könyvnek a születése, alapkonceptiója is Erdei Ferencnek és Majláth Jolánnak köszönhető. Mindezt maga a szerző mondja el az utószóban a hála és a tanítványi tisztelet hangján. Hogy miért fontos ez? Mert ez a könyv legnagyobb erénye, mint ahogyan a szerző „privát szerencséje” is az, hogy egyetemista korában (1940-ben) bekapcsolódhatott a nagy társadalomtudós kutatásaiba, az ő irányításával ismerkedhetett meg Nagykorös tanyavilágával (a könyv első fele lényegében ezeket a kutatásokat és élményeket dolgozza fel).

Ha egyetlen mondatban próbálnánk összefoglalni a könyv lényegét, akkor Márkus István előző kötetének a címével summázhatnánk: *Kifelé a feudálisumból*. Hosszú és gyötrelmes ez az út, egy-szersmint ellentmondásos. Először 1940—41-ben járt a szociográfus a hatalmas tanyavilággal rendelkező alföldi mezővárosban, amikor még érintetlenül éltek a több évszázad alatt kialakult termelési hagyományok, társadalmi szokások és normák. Kétségtelen, hogy a könyv legkidolgozottabb és legizgalmasabb része is ez. Olyan történelmi pillanatfelvétel, amely ma már megismételhetetlen. Akkor, 1940-ben még az érdekelte a szerző, hogy hogyan alakult ki a tanyarendszer, melyek voltak azok a gazdasági és történelmi erők, amelyek arra kényszerítették

a parasztot, hogy megvesse a lábát a sívó homokon. Másképpen fogalmazva: a paraszti szorgalom sajátos, nagykőrösi változatát tanulmányozta éppen azért, hogy a specifikus-különlegesben tetten érhesse az általánost. Az egyik sajátosság: a történeti az, hogy Nagykőrös nem pusztult ugyan el a török idők alatt, de minthogy a környéke igen, hatalmas határra tett szert, s ezen külterjes állattenyésztéssel foglalkoztak. Ez: a civis múlt lesz a későbbi fejlődés motorja is, majd fékje is. A másik tényező maga a homok. Ez gátolta sokáig, hogy benépesüljön a határ és a jobb adottságú vidékekhez hasonlóan kialakuljon az intenzívebb agrárkultúra, mivel a hagyományos gabonatermeléshez igen rosszak az ottani adottságok. Ma is azok. A külterjes állattenyésztést a múlt század végén lényegében a népsűrűségből fakadó földéhség, a túlnépesedett régiókból (például Jászág) való bevándorlás, a legelők felparcellázása váltja fel. Ekkor épül fel a tanyák nagy része. Előbb csak ideiglenes szálláshelyként, megtartva a „városi” házat Nagykőrösön, később egyre többen költöznek ki véglegesen, tulajdonosként és bérlőként, a határ távolabb eső részeire. A tanyák kialakulásának történetét azért kell leírni, mert enélkül akadémikus minden vita a jelenükről és a jövőjükről. Márkus István azt tanulmányozza 1940–41-ben, hogy mi tartja meg és kint az embereket. Ekkor jut el, a már említett paraszti szorgalom elemzéséhez. Jóllehet egyáltalán nem az a célja, mégis mintegy rehabilitálja az évszázadokon keresztül lenézett paraszti kultúrát. A kultúrán ez esetben munkakultúrát értve, azt a módot, ahogyan a csak a saját erejére, fegyelmére és leleményességére utalt parasztcsalád felvette a küzdelmet a mostoha körülményekkel (homok), a kor gazdasági és társadalmi viszonyaival. A szerző nem tagadja meg a csodálatot és a tiszteletet, s méltán, mert a rosszul fizető homokon a pusztá megmaradás is imponáló teljesítmény! Csak úgy lehetséges ez, ha a parasztember önmagát is, a családját is (amely éppen a munkaerő-utánpótlás kényszere miatt olyan nagyszámú) szerszámnak tekintti, alárendeli a gyarapodás, a meg- és felkapaszkodás kegyetlen parancsának. Hallatlanul racionálisan ugyanakkor, a mindenkori változásokhoz rugalmasan alkalmazkodva kellett itt megszervezni a termelést és a fogyasztást, olyan belső normákat, készségeket-képességeket nevelve a tanyasi gyerekekbe, amelyek kiterjedtek a munkamoráltól a viselkedésig (öltözködés például), a párválasztásig. Ezzel magyarázható, csak így érthető meg, hogy ezek az emberek, akik alig jártak iskolába, a világtól távol éltek, meg tudták vetni a lábukat a homokon, sőt — a gyerekekben — mindig előbbre is léphettek. Több réteget és típust is leír Márkus, a kép így lesz differenciált és árnyalt. A mából visszatekintve két dolgot is sajnálnunk kell, miközben a kétségtelenül lenyűgöző fejlődésnek is örülhetünk.

Az egyik az említett paraszti szorgalom, amelyet nyugodtan nevezhetünk Riesman kifejezésével „belülről irányítottnak”; a másik az a kertkultúra, amelyet éppen ez a szorgalom és leleményesség varázsolt a homokra. Mind a kettőt ugyanazok a erők sorvasztották, sorvasztják el. Mi volt a paraszti törekvések mozgatórugója? A gyarapodás vágya és kényszere. Ez kényszerítette mintegy az egyre kisebb parcellák tudajdonosait és bérlőit a belterjesebb kertkultúra kialakítására, amely részben lehetővé tette, hogy a kis parcellákból a maximumot hozzák ki, másrészt az anyagi felemelkedés — a gyerekekben — egy társadalmi lépcsővel ki is emelte őket ebből a sorból. A határ nagy volt, s mindenkor volt elegendő szegény-paraszt, aki — a gyarapodás reményében — nekivágott ennek a küzdelemnek. A változást az ötvenes évek helytelen parasztpolitikája hozta, amely például a szőlőre, gyümölcsösre ötször akkora adót vetett ki, mint a szántóra. Az állami gazdaságok és a téeszkek szervezése csak meggyorsította ezt a folyamatot: aki csak tehette, menekült a földtől, a tanyákról, a homokról. Lehetővé tette, sőt siettetette ezt a korabeli extenzív iparfejlesztés, amely óriási keresletet teremtett a munkaerőpiacon. Az eredmény — mint mondtuk — kétarcú. Kétségtelen, hogy hatalmas tömegek emelkedtek magasabb szintre, megnőtt az emberek (különben vitathatatlanul jogos!) igénye, de ezenközben el-sorvadt, elpusztult a híres nagykőrösi gyümölcs- és zöldségkultúra. A régi formájában immár feltámaszthatatlanul. Ennek a szerepét kellene átvenni a nagyüzemi szőlő-, gyümölcs- és zöldségtermesztésnek, de ehhez már tőke, gépesítés, szakértelem és ipari bázis szükséges, ami — különösen a gyenge téeszkekben — nem mindig adott. Jelentkezik, s a későbbiekben még súlyosabb lesz a mezőgazdaságban a munkaerőgond is. Márkus logikusan vezeti le, hogy a parasztság mint osztály fokozatosan megszűnteti önmagát. Éppen a szorgalmával, amelynek — minthogy a vagyon már nem ösztönző erő — a célja ma már a kiemelkedés. Parasztnak lenni, tanyán élni olyan el- és visszamaradottságot jelent éppen azok szemében, akik még vállalják, hogy már csak presztízsszokok miatt is otthagyja, aki teheti. Ezeket a tanulságokat természetesen nem 1941-ben, hanem 1973-ban, a második nagykőrösi felmérése-kutatása idején vonta le a szerző. Több tucatnyi család sorsát követte nyomon, sok száz emberrel beszélt, illetve készítettek interjúkat a Népművelési Intézet szervezésében. Ezekből az interjúkból rajzolódik ki a mai, immár iparosodó mezőváros képe. Mi jellemzi például a munkásokat? Az a törekvés, amelyet magukkal hoztak az őket felnevelő parasztcsaládból: meg akarják szüntetni önmagukat: a gyerekeiket már más pályára nevelik: értelmiséginek, kvalifikáltabb, jobban kereső szakmunkásnak. Elgondolkodtató a demográfiai mozgás is.

Ezek az elsőgenerációs munkáscsaládok már eleve csak egy, legfeljebb két gye-

reket vállalnak, mert csak így tudják tartani a megnövekedett életnívót. Az egyke nem volt ismeretlen Nagykőrösön sem, de csak a módos civisgazdák és a vezető értelmiségiek körében. Ma ezt tekintik mintának, ideálnak azok a fiatalok is, akik hat-nyolc-tíz gyerekes parasztcsaládban nőttek fel. De más szempontból is elgondolkodtató ez — figyelmeztet Márkus István. A hajdani tanyasi paraszt önellátó volt, „alig fogyasztotta mások munkáját”, szolgáltatásait. Ma már erre igény van, de kényszerűség is. Lakást a várostól, vállalatától várnak (csak néhányan építenek maguk), ugyanakkor megnőtt a presztízsfogyasztás is. Az örvendetes és szükség-szerű változás, fejlődés mellett tehát máris kirajzolódnak azok a gondok, amelyeket csak az eddigieket felülmúló minőségi fejlődés, hatékonyabb termelés, racionálisabb gazdálkodás mellett lehet majd megoldani Nagykőrösön. Hogy csak egy példát említsünk: a munkaerőbázis szűkülése miatt egyre kevesebben vállalják a nehéz fizikai munkát, a mai középmező kiöregedése után nem lesz segédmunkás. Még súlyosabb lesz a helyzet a mezőgazdaságban, amelynek a vonzása, presztízse sokkal kisebb, mint az iparé. Illetve ez a folyamat csak akkor fordítható meg, ha a magas fokú gépesítéssel, kemizálással, szakosítással ismét vonzóvá teszik a fiatalok előtt. Kérdés azonban, hogy a gyenge minőségű földek termőképességének fönntartásához, a jelenlegi nehéz gazdasági helyzetben, kapnak-e elég hitelt, állami dotációt? Mert honnan? Hiszen, éppen a mostoha természeti adottságok miatt, lassabban és nehezebben térül meg a befektetett tőke és munka.

Márkus István könyve olyan, mint egy röntgenlelet. Sokoldalú, erős kontúrokkal megrajzolt képet ad a nagy múltú, a dinamikus változás fázisába most lépő alföldi mezővárosról. Erősebb és pontosabb a múlt képe, a hagyományos paraszti életé. A szerző (mert annál jól kitaposott ösvényen, Erdei Ferenc nyomdokain haladt) arról már lezárt, tételszerűen is megfogalmazható ítéletet is mondhat. A jelen tendenciát is ebből (a feltárt múltból) „vezeti le”, de ezeknél csak a kérdések felvetéséig jut el. Ez azonban a dolog természetéből következik. A szociographia, a rajz csak állapotokat képes rögzíteni. A mozgást úgy érzékelteti s érzékeli — az olvasó is —, hogy a három különböző időpontban (1940, 1945, 1973–75) felvett adatokat egymás mellé helyezi. Ezek adják a fejlődés képét, de a kérdőjeleit is. A szociográfus ennél többet nem tehet. A tervezéskor és a döntéskor azonban igen nagy hasznát veheti a gazdaság, a politikai vezetés, ha figyelembe veszi ezeket a leírásokat. Sőt! Súlyos hibát követ el, ha nem figyel oda, hiszen felelősen tervezni és dönteni csak a társadalmi tendenciák ismeretében lehet és szabad. A tét nem kicsi: Nagykőrös, a parasztság, a kisvárosok iparának a jövője, boldogulása. (Szépirodalmi, 1979.)

Horpácsi Sándor